

Doprinos židovske zajednice hrvatskoj kulturi i društvu

Jasminka Domaš*

jasminka.domas@zg.t-com.hr

U ovom izlaganju postupit ću na način svojstven židovskom duhu, a to je da ću vjerojatno postaviti više pitanja nego što će na njih biti odgovora.

Jedno od njih odnosi se na status manjina i koliko ih većinski narod zaista prihvaća kao dio nacionalnog bogatstva, a ne samo kao dio nekog šarenog prigodničarskog saga s folklornim ornamentima i gastronomskim specifičnostima. I imaju li pripadnici manjina, koji primjerice plaćaju porez kao svi drugi državljani i za koje vrijede zakoni na razini cijele države, pravo na konstruktivnu kritiku i jednak tretman u školstvu i tijekom obrazovanja?

Kada je pak riječ o Židovima, tragove njihova življenja na ovom prostoru nalazimo još u doba rimske Salone.¹ A arhivska muzejska građa upućuje da su u vrijeme kralja Mihajla Krešimira II. dva njegova izaslanika u državnoj službi Židovi Maur Saul i Mar Hosef poslani maurskom španjolskom kalifu Abd-ul-Rahmanu III.

O Židovima u srednjem vijeku u Zagrebu također postoji arhivska građa, osobito u djelu Ivana Krstitelja Tkalčića pod nazivom »Povijesni spomen slobodnog i kraljevskog grada Zagreba«. U 15. st. u sudskim ispravama navodi se »Domus Judeorum – Židovski dom«. Taj se naziv vjerojatno odnosi na sinagogu i židovsku školu, a u ovom gradu geto nije postojao. Pravni spisi iz tog vremena spominju Židove kao »naše sugrađane«, a vlasničke knjige pokazuju da su kuće židovskih obitelji graničile s kućama drugih zagrebačkih građana. Godine 1781. s Ediktom o toleranciji Josipa II. položaj se Židova u Monarhiji

* Mr. sc. Jasminka Domaš je novinarka, spisateljica i glasnogovornica Židovske vjerske zajednice Bet Israel u Zagrebu. Ovaj tekst je pisana verzija njezina izlaganja na interdisciplinarnom znanstveno-stručnom skupu »Međukulturalni i međureligijski dijalog. Pozitivno iskustvo Hrvatske u europskom kontekstu« koji se održao 21. studenoga 2017. u Zagrebu. Skup su organizirali Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO, u suorganizaciji Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatskog katoličkog sveučilišta, Sveučilišta u Zagrebu i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, pod pokroviteljstvom Vlade Republike Hrvatske.

¹ Usp. Mirko MIRKOVIĆ i dr. (ur.), *Židovi u Zagrebu*, Zagreb, Židovska općina Zagreb, 1988.

poboljšao i oni se u znatnijem broju počinju naseljavati u Slavoniji. U tom razdoblju ukinuto je više protužidovskih uredbi. A pripadnici židovske populacije bave se obrtom, poljodjelstvom, imaju pristup u visoke škole i na sveučilište. A što se tiče Zagreba, nadrabin Gavro Schwarz zabilježio je da su se prvi židovski doseljenici zvali Jakov Stiegler i Elias Hersch. Zanimljivo je uočiti da u nekim starim zgradama u središtu grada još ima dizala na kojima piše Stiegler. Godine 1806. utemeljena je Židovska općina. No život nije bio bez problema, znalo je biti netrpeljivosti prema židovskim trgovcima. Tako je trgovački stalež zatražio »sveopće protjerivanje Židova«. ² No 1839. godine donesen je zakonski članak koji dopušta Židovima da mogu svugdje prebivati, baviti se trgovinom, znanošću i umjetnošću te kupovati nekretnine. Zakon se kanilo nadopunjavati sve dok se među građanima ne postigne puna ravnopravnost.

I tu počinje doba prosperiteta židovske zajednice, pa zatim između dva rata možemo govoriti i o zlatnom dobu integracije. U kratkim crticama izdvojit ću pojedina imena i židovske ličnosti koje su pridonosile boljitku ove sredine.

Dr. Mavro Sachs bio je gradski liječnik Zagreba, suradnik biskupa Strossmayera i prvi profesor sudske medicine na Pravnom fakultetu Zagrebačkog sveučilišta. Dr. Antun Schwarz zaslužan je za osnivanje prve škole za primalje, a dr. Dragutin Schwarz autor je Opisne anatomije, prvog većeg medicinskog djela pisanog na hrvatskom jeziku. Dr. Izidor Steinhard osnovao je 1914. godine Zaraznu bolnicu u Zagrebu. Dr. Beno Stein, liječnik, liječnik, ljevičar, intelektualac, imao je svoj salon u koji su dolazili znameniti pisci i revolucionari. Vera Stein Ehrlich bila je prva žena socijalna antropologinja i psihologinja koja je utjecala na razvoj kulturne antropologije u Hrvatskoj. Mnogi koji vole Zagreb, tu žive ili dolaze kao turisti dive se na Zrinjercu meteorološkom stupu koji je dar gradu židovskog liječnika Adolfa Holzera, a Muzički paviljon darovao je Edward Priester. Židovski arhitekti zaslužni su za urbanistički izgled grada. Među njima ističe se Hugo Ehrlich, učenik i suradnik poznatog Adolfa Loosa. Leon Hönigsberg i Julije Deutsch u 19. st. projektirali su oko sedamdeset zgrada u središtu Zagreba na potezu Trg bana Jelačića-Ilica prema Trgu kralja Tomislava i Mažuranićevu trgu. Arhitekt Ernest Weissman bio je pak suradnik Adolfa Loosa i Le Corbusiera. Snažno je utjecao na hrvatsku modernu arhitekturu. A židovske sinagogalne gradnje druge polovine 19. st. jedna su od najoriginalnijih arhitektonskih manifestacija u hrvatskom historicizmu. Arhitekt, prof. Zlatko Karač je utvrdio:

»Konfesionalna ekskluzivnost, tipološka posebnost i pomalo egzotično oblikovanje s mnogo romantičnog i orijentalnog u likovnom izričaju odredile su njihov zaseban i prepoznatljiv identitet. Koliko je do sada poznato, kroz cijelu je povijest na tlu Hrvatske postojalo sedamdeset sinagoga. U to vrijeme sinagoge su najsnažniji izraz samosvijesti i želje za afirmacijom židovskih zajednica, a po

² Isto.

svojoj impostaciji apsolutno najdojmljivija sinagogalna dominata u hrvatskom historicizmu bio je veliki vukovarski templ.«³

A Franjo Klein zaslužan je za zagrebačku sinagogu, jednu od najljepših u kontekstu hrvatskog historicizma.⁴ Razrušena je po naredbi ustaške vlasti u NDH. Tadašnji gradonačelnik Ivan Werner napisao je za *Narodne novine*, 12. listopada 1941. »Hram nije bio u skladu s općom sredidbenom (regulatornom) osnovom za uređenje grada Zagreba.« Danas je tu parkiralište. Tko još pamti da je Wilim Schwarz 1886. godine dobio koncesiju za izgradnju prve telefonske mreže u Zagrebu. A Jakov Epstein jedan je od osnivača i dugogodišnji predsjednik »Društva čovječnosti« koje se skrblilo o potrebitima bez obzira na vjeru i nacionalnost.

Po svojem humanitarnom i socijalnom radu isticala se i obitelj Deutsch-Maceljski. No, ako još malo prošećemo Zrinjcem, točno preko puta Muzičkog paviljona je zgrada u kojoj je živio David Schwarz, genijalni konstruktor i izumitelj prvog upravljivog zrakoplova s aluminijskim kosturom. A taj izum vješto je iskoristio njemački grof Zeppelin koji je, nakon smrti izumitelja, otkupio nacrt od njegove udovice.

Pojam mecena danas se gotovo potpuno izgubio, a nekad su ljudi bili osjetljiviji i pomagali su potrebite. Zahvaljujući trgovcu Leopoldu Schwarzu, zaslužnom za osnutak škole »Talmud Tora« i njegovoj zakladi, danas imamo židovski dom koji nosi njegovo ime za starije i nemoćne osobe na Bukovačkoj cesti.

Korak po korak, izostavljajući mnoge izvanredne ličnosti, stižemo i do imena Jehude Lavoslava Šika koji je zaslužan za izuzetno vrijednu biblioteku judaike i hebraike i koja je jedinstvena u europskim i svjetskim razmjerima i čuva se u Židovskoj općini Zagreb. I ima status spomenika kulture. A dr. Ivo Stern, odvjetnik i novinar, bio je suosnivač Radio Zagreba 1925. godine. Bio je promotor fotografije i filma. Njegovom zaslugom u Zagrebu je 1929. održana Svjetska izložba filma. Uslijedilo je vrijeme inovacija pa je Edmund Moster s Penkalom razvio proizvodnju mehaničkih olovaka, a kasnije gramofonskih ploča Edison Bell. Nažalost, kao i dr. Šik, i on je ubijen u vrijeme NDH u logoru smrti u Jasenovcu.

Nedaleko od zgrade Muzeja Mimara nalazi se Etnografski muzej koji je utemeljio Židov Salamon Berger i koji je donirao muzeju zbirku narodnih nošnji neprocjenjive vrijednosti, pravo kulturno i nacionalno blago.

Moramo spomenuti ime Šandora Aleksandera koji je 1914. godine utemeljio javnu kuhinju »Prehrana« i do kraja Prvog svjetskog rata razdijelio 15 milijuna besplatnih obroka. Tko zna što bi nam o tome mogao reći dr. Bruno Betleheim pionir psihoterapije i psihoanalize na ovom prostoru. Možemo se upitati: Jesu li ovi ljudi u sebi imali ono što zovemo duhom srednje Europe? Gdje je on nestao?

³ Zlatko KARAČ, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, Zagreb, MUO i KD »Miroslav Šalom Freiberg«, 2000.

⁴ *Isto.*

Prisjećam se obilježavanja 50. godišnjice oslobođenja logora Auschwitz i govora dr. Ljudevita Rosenberga, jednog od svjetski poznatih stručnjaka za međunarodno financijsko pravo, a koji je bio i zatočenik toga logora. On je rekao: »Duh srednje Europe ubijen je u logorima.« O tome bi mnogo toga mogla reći i povjesničarka Mirjana Gross, dominantna ličnost hrvatske historiografije, koja je kao djevojka bila u ženskom nacističkom logoru Ravensbrück. Dobitnica je mnogih međunarodnih nagrada. Ne smijemo zaboraviti ni Elviru Kohn, fotografkinju koja je nekako uspjela sakriti fotografski aparat i unijeti ga u logor Kampor na otoku Rabu i zabilježiti taj dio židovske sage na ovim prostorima.

U galerijama i muzejima divimo se slikama Oskara Hermana, pripadao je tzv. minhenskom krugu slikara, uz Račića, Kraljevića i Becića. Marta Ehrlich, slikarica, s Ljubom Bačićem i Krstom Hegedušićem osnovala je socijalno angažiranu grupu umjetnika pod nazivom »Zemlja«. A Oskar Jozefović bio je dirigent zagrebačke i splitske opere. Ubio se 1941. godine. Sjajna zvijezda među skladateljima bio je i Bruno Bjelinski. A uoči početka Drugoga svjetskog rata jedna židovska djevojčica bila je najveća zvijezda hrvatskoga glumišta, koja je pjevala, plesala i glumila u Hrvatskom narodnom kazalištu. Početkom uspostave Nezavisne Države Hrvatske zajedno s majkom, ustaše su je utrpale u stočni vagon u Zagrebu koji je krenuo u Auschwitz. Ta domaća Shirly Temple umrla je na putu od tuge. Nedavno je Trgu maršala Tita promijenjeno ime, nitko se nije sjetio taj trg nazvati imenom Lee Deutsch. I možemo samo zamisliti djevojčicu od četrnaest godina koja danima stoji pred zgradom kazališta i koja ne može razumjeti zašto ne smije više ni ući u tu zgradu, ona kojoj je Tito Strozzi, veliko ime hrvatskoga glumišta, donosio cvijeće na premijere i za koju su poznati hrvatski pisci pisali kazališne komade.

Kada govorimo o razdoblju od 1941. do 1945. godine trebalo je naučiti koliko je malen korak od, barem naoko, savršene integracije do logora smrti i uništenja. Brojke su neumoljive pa ću navesti da je u Zagrebu uoči 1941. godine živjelo oko 12 tisuća Židova. A nakon što je židovska zajednica uništena za više od 80 posto, u ovom gradu ima tek negdje oko 1500 Židova.

Ne smijemo zaboraviti ni podatak da su bila dva velika vala iseljavanja Židova iz Hrvatske odmah nakon osnivanja države Izrael. Oni koji su odlazili ponekad su bili jedini preživjeli u svojoj obitelji, za njih duboko traumatizirane ustaškom i nacističkom ideologijom smrti ovo je postao grad duhova. Uglavnom se iseljavalo brodom »Radnik« koji je polazio iz Rijeke i plovio prema Haifi. No prije samog ulaska u brod svatko tko je odlučio iseliti morao je proći malim drvenim mostićem na koji su jugoslavenske vlasti postavile službenika i iseljenik je zapravo bio prisiljen potpisati da se odriče državljanstva i nekretnina.

Prolazile su godine i zajednica se obnavljala veoma teško i mukotrпно i mora nam biti jasno da potpune revitalizacije neće biti. Transmisija traume holokausta nastavlja se na različite načine. Dopustite da ipak iznesem neke pozitivne primjere kao što je bio osnutak KD »Miroslav Šalom Freiberg« čiji

članovi mogu biti Židovi i nežidovi, a cilj je društva očuvanje kulturne židovske baštine. Nakon što su ustaške vlasti 1941. godine zabranile izlaženje novina pod nazivom »Židov«, osamdesetih godina 20. stoljeća je pokrenuto izlaženje glasila židovske zajednice »Ha kol« i »Ruah hadaša«. Bet Israel uoči šabata redovito izdaje i sinagogalno glasilo »Divrei Tora – Kazivanje o Tori«.

Zahvaljujući natječajima Ministarstva kulture, vladinog Savjeta za nacionalne manjine i Gradskog ureda za kulturu pojedinci objavljuju knjige, stručne kao i beletristiku. No da naglasim, tu nema nikakvih privilegija kao ni pravnog načela pozitivne diskriminacije.

Židovska vjerska zajednica Bet Israel jedina u cijeloj regiji ima židovsku osnovnu školu »Lauder Hugo Kon«, a uskoro bi trebala biti osnovana i židovska gimnazija.

Svake godine obilježava se i Dan europskoga židovskog kulturnog naslijeđa u kojem na programe poput predavanja, filmova, izložbi, uz razgled sinagoge, dolaze i mnogi nežidovi. Zahvaljujući također Filmskom festivalu tolerancije publika može upoznati suvremeni židovski život, ali uz to se uvijek održavaju i edukativne radionice. Posljednjih godina mnogi su studenti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu upisali studij judaistike, također studenti slušaju predavanja iz judaizma na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i na baptističkom fakultetu »Matija Vlačić Ilirik« te na karmelićanskom Sustavnom studiju duhovnosti u Remetama u Zagrebu.

Bet Israel ima i svoj mješoviti pjevački zbor »Mišo Montiljo«, a od devedesetih godina u Zagrebu djeluje i Hrvatsko-izraelsko društvo prijateljstva koje veoma kvalitetnim programom okuplja brojnu židovski i nežidovsku publiku koja dolazi na koncerte, predavanja, izložbe, predstavljanja knjiga.

U sklopu Židovske općine Zagreb odnedavno je otvoren Muzej judaike. A članovi Bet Israela često sudjeluju na znanstvenim simpozijima i objavljuju svoje radove u nizu relevantnih časopisa. Može se reći da židovska zajednica ima dobre odnose i s Islamskim centrom u Zagrebu, kao i s predstavnicima kršćanskih crkvi pa čak i s Vojnim učilištem gdje se hrvatski časnici pripremaju i za mirovne misije na Bliskom istoku.

Ovaj prikaz ne bi bio potpun da ne spomenem i gotovo tridesetak godina radijskog duhovnog programa pod nazivom Duhovna misao i Susret u dijalogu u kojem sudjeluje i židovska zajednica te televizijske emisije Duhovni izazovi, Ekumena i Prizma. Dokumentarni televizijski program također je u više navrata snimio filmove sa židovskom tematikom. Dramski program HRT-a također objavljuje vrijedna djela židovskih autora.

Više godina djelovala je u Hrvatskoj i međunarodna židovska kulturna scena Bejahad dovodeći u Hrvatsku mnoge umjetnike, pisce i filozofe iz cijelog svijeta.

Više od 70 godina nakon završetka Drugoga svjetskog rata Zagreb nažalost još nema spomenik žrtvama holokausta, no ljetos je održan natječaj za taj spo-

menik i očekujemo da će biti postavljen u proljeće 2018. Veleposlanstvo države Izrael također daje svoj obol kulturnom životu u Zagrebu dovodeći iz Izraela sjajne plesne i kazališne predstave kao i glazbenike.

Nažalost, kao i u mnogim drugim europskim zemljama, u posljednje se vrijeme osjeća jačanje ekstremne desnice, vlast presporo ili nikako ne reagira na uklanjanje natpisa vezanih uz zločinački režim NDH i uporabu nacističkih i ustaških simbola ili na novinske članke u kojima se veliča ustaška vojska, a partizani i antifašisti proglašavaju zločincima. To je veoma opasna zamjena teza s očito dugoročnim posljedicama. Nedavno je umro jedan od najvećih intelektualaca u Hrvatskoj u zadnjih pedesetak godina, izdavač, pisac i publicist Slavko Goldstein. Ispraćen je na posljednji počinak ne samo uz ignoriranje državnih institucija nego je do izražaja došla antisemitska huškačka gomila koju je ova smrt obradovala uz konstataciju: »Radosna vijest, jedan Židov manje«. Pa onda moramo postaviti pitanje: Je li danas uopće koga briga za smrt pisca, čovjeka humanista i demokrata? Njegova smrt doslovce je kontaminirala društvene mreže. Nisu li Židovi ponovno simbol imaginarnih neprijatelja? Objektivna i konstruktivna kritika negativnih pojava u društvu nije izraz neprijateljstva prema državi u kojoj Židovi žive kao manjina, nego bih istaknula da je to dužnost svakog intelektualaca. Svejedno pripada li manjini ili većinskom narodu. Ali očito u praksi vrijede neka druga pravila. Želim u vezi s time istaknuti da kritičko mišljenje u kulturi kao i u politici pripada slobodi čovjeka, a ne lažnom domoljublju u čijoj agendi nema dobrote i poštenja pa onda ni civiliziranog dijaloga. Zloupotreba etničkog suviše često nadjačava etičko. I to vodi ka kulturi zaborava i agresiji pojedinca i skupina. I tu ne prodire glas razuma i istine i naposljetku ta kultura zaborava vodi zaboravu kulture.

I zato ostaje pitanje: Ne živimo li danas kao židovska manjina u paralelnom svijetu s većinskim narodom? Ogromna je zadaća koju imaju obitelji i učitelji i profesori, vjerske zajednice da odgajaju djecu i mlade za mir. S antisemitizmom i ksenofobijom ne bi se smjelo poigravati u stranačke i političke svrhe. Nažalost u školskim udžbenicima revidira se povijesna istina, a vjerske i nacionalne manjine spominju se tek usput kao »oni drugi«. Gotovo kao da ne postoje ili kao da su neki remetilački čimbenik u homogenom hrvatskom nacionalnom tkivu u kojem sekularno i vjersko nije odvojeno. A kultura, ona je bila i mora ostati mjestom susreta za sve one koji žele živjeti u miru, otvoreni za nova iskustva i spoznaje i koji se ne boje susreta s drugima i drukčijima.